

SEMANTİK SİNTAKSİSİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Giriş. Müasir dilçilikdə sintaksisin konseptual bazası haqqında fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Bir çox dilçilər sintaksisin obyekt, predmeti, aspektləri və s. kimi məsələlərdə fikirlərini ümumiləşdirərək prinsipə iki sintaksisin olduğu ideyasını irəli sürmüşlər: “dar” və “geniş” sintaksis. Appolloni Diskolanın dövründən indiyədək mövcud olan ənənəvi sintaksis qrammatikanın bir hissəsi və ya sintaksis + morfologiya kimi qəbul edilir. Onun predmetini cümlənin - söyləmin qrammatik strukturu, vahidini isə qrammatik mənalara (kateqoriyalarla), cümlənin komponentləri, sadə, mürəkkəb tabeli, mürəkkəb tabelsiz və s. cümlələrin təsnifatı təşkil edir [5, s. 86].

Sintaksisin ikinci “geniş” (semantik sintaksis) sintaksis adlanan növü isə sintaksisin qeyri-klassik növü olub, əlaqəli nitqin (coherent speech) dil xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Nitqin mənalılığını, kommunikativ effektivliyini, əlaqəliliyini təmin edən qaydalar kompleksi üç mürəkkəb mexanizmdən ibarətdir:

1. söyləmin təsiri və qiymətləndirilməsinə cavabdeh olan düzgün dərkətmə (təfəkkür) qanun və normaları;
2. insanların kommunikativ davranış qanun və normaları (bu zaman danışan (adresant) dediyi nitqin dinləyən (adresat) tərəfindən anlaşılmasında maraqlıdır);
3. dil qanunları (informasiyanın formalaşdırılması, ifadəsini təmin edən qanunlar).

Semantik sintaksis əlavə semantik komponentlə işlənən törəmə sintaksisin inkişaf etmiş sahələrindən biridir. Hal qrammatikası, interpretativ semantika, koqnitiv qrammatika, prototiplər semantikasından sonra semantik sintaksis semantik rolların təfsirində aralıq mövqe tutur. Cümlə üzvləri arasında onların icra etdikləri “tamamlıq”, “zərflilik” kimi funksional-semantik funksiyalardan başqa, agent və pasient kimi semantik-rol mənalara varır. Cümlə üzvləri arasında mövcud olan semantik rollar cümlənin tədqiqinin semantik obyektlərinə daxildir. Bu məqalədə biz semantik sintaksis, onun tədqiqat obyekt, məqsədi və işlənmə halları kimi məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Əsas hissə. Geniş sintaksis dilçilikdə eyni zamanda semantik sintaksis də adlanır. Semantik sintaksisin əsas vahidini söyləmin - əlaqəli nitqin minimal fraqmenti təşkil edir. Semantik sintaksis söyləmin vahid məzmunu, intonasiya-qrafik, leksik və qrammatik formalaşması ilə əlaqədardır.

Məlumdur ki, danışq dilində söyləmin vahid məzmunundan savayı, para-lingvistik vasitələrdən, yəni “bədən dili”ndən – jestlərdən, mimikalardan və əşyavi-situativ realiyalardan da istifadə edilir. Söyləmin obraz-konsepti və subyektiv-qiymətləndirilməsi semantik sintaksisin obyektini təşkil edir. Əgər ənənəvi sintak-sisdə söz birləşmələri və cümlələrdə komponentlər arasındakı sırf qrammatik münasibətlər, əlaqələr tədqiq edilirsə, semantik sintaksisin tədqiqat sahəsi daha geniş-dir. Sintaksisin bu tipində komponentlər arasındakı qrammatik münasibət və əlaqələrdən başqa, semantik rollar, sözlərin ifadə etdikləri mənalara effektivliyi, obraz-konseptlərin qiymətləndirilməsi, deyilən söyləmlərə münasibət kimi məsələlər tədqiq edilir. Bu məqalədə biz semantik sintaksisin tədqiqat obyektlərindən biri olan cümlədə sözlər arasında olan semantik rollar məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Dilçilik ədəbiyyatında semantik rol termini müxtəlif mənalarda işlənir: semantik aktantlar, semantik hallar və ya dərin hallar. Dərin hallar termini ilk dəfə 1960-cı illərdə amerikalı dilçi Ç. Filmor tərəfindən işlənmişdir. Lakin sonralar bir çox dilçilər tərəfindən işlənərək təkmilləşdirilmişdir [4]. Ç. Filmora görə, semantik hal dedikdə, predikatla aktant arasındakı semantik əlaqələr nəzərdə tutulur. Predikat – hərəkət və ya vəziyyəti bildirən sözdür və o, bu hərəkət və ya vəziyyəti daşıyan obyektə bildirir. Dilçilər tərəfindən qeyd edilən vacib semantik rollar bunlardır: agent (*agent məlumatı ötürən deməkdir*), pasient, eksperienser, stimula, instrument, resipient, faktitiv, lokativ. Ç. Filmor predikat və arqument arasında 6 dərin (semantik) halı göstərən funksional əlaqənin mövcud olduğunu qeyd etmişdir:

1. Agentiv, agens (Agentive);
2. Instrumentalis, instrumentativ (instrumental);
3. Dativ (Dative);
4. Locative (Locative);
5. Faktitiv, nəticə bildirən (Factitive);
6. Obyektiv, obyekt (objective): [4, s. 373].

Beləliklə, Ç. Filmor cümlə komponentləri arasında yuxarıda qeyd edilən 6 hala əsasən əsas semantik rolunu fərqləndirmişdir:

Agent (latın dilində “agens” fəaliyyət göstərən, partisipant) vəziyyət üzərində nəzarəti həyata keçirən, hadisənin təşəbbüskarıdır. Agent, əsas etibarilə cümlənin üst strukturunda mübtədə və ya sözünülü tamamlıqla ifadə edilir. Məsələn, *He watched me gravely.* - ‘O, mənə ciddi şəkildə baxdı.’// *I was watched by him gravely.* - ‘Mən onun tərəfindən ciddi şəkildə baxıldım.’ [11, s. 54].

Birinci cümlədə agent cümlənin mübtədəsi (he), ikinci cümlədə isə agent cümlənin sözünülü vasitəli tamamlığı (by him) ilə ifadə edilmişdir. Agentin cümlədə rolu müxtəlifdir. Belə ki, agentin hərəkəti obyektin əmələ gəlməsinə səbəb olduğu halda, onun agentliyi kauzativ və permissiv tipli ola bilər. Məsələn:

- a) *John lost the game.* ‘Con oyunu uduzdu.’ [11, s. 65].
- b) *John lost the way.* ‘Con yolu azdı.’ [11, s. 34].

²⁸ Azərbaycan Dillər Universitetinin baş müəllimi, elmirahaliyeva@yahoo.com

Yuxarıdakı cümlələri müqayisə etsək, görə bilərik ki, birinci cümlədə canlı obyektin fəaliyyəti nəticəsində başqa bir hərəkət baş verir. Başqa sözlə, agentin fəaliyyəti kauzativdir; ikinci cümlədə isə, agent - permissiv hansısa hərəkətin baş verəsinə şərait yaradır. İngilis dilində agent kauzativliyi yaradan feillərə nümunə olaraq *to lower* “endirmək”, *to raise* “qaldırmaq”, *to lift* “qaldırmaq”, *to drag* “sürükləmək”, *to pull* “çəkmək”, *to push* “itələmək”, *to break* “sındırmaq”, *to open* “açmaq”, *to keep* “saxlamaq” və s. kimi feilləri göstərmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda adları çəkilən feillərin demək olar ki, hamısı təsirli feillərdir. Məsələn,

- a) *He broke the glass.* - ‘O, şüşəni (stəkanı) sındırdı’ [11, s. 18].
- b) *He pushed the box.* - ‘O, qutunu itələdi’ [11, s. 74].

Agent - permissiv feillərinə misal olaraq *to release* “azad etmək”, *to teach* “öyrətmək”, *to show* “göstərmək”, *to invite* “dəvət etmək” kimi feilləri göstərə bilərik.

Pasient latın dilində “*patiens*” sözündən götürülüb, mənası əziyyət çəkən, təsirin və ya hərəkətin yönəldiyi iştirakçı deməkdir. Pasient hərəkətin obyektini bildirir. Patient həm canlı, həm də cansız obyektləri bildirən obyektlərlə ifadə edilə bilər. Məsələn,

- 1) *Al bit his hand.* “El əlini dişlədi.”
- 2) *The yard was not overlooked.* “Həyəət diqqətdən kənar qalmadı.”

Birinci cümlədə pasient canlı obyektlə ifadə edildiyi halda, ikinci cümlədə cansız obyektlə ifadə edilmişdir [6, s. 348].

Faktiv. Hələ ənənəvi qrammatikada O.Yespersen *The boy dug the ground* “Oğlan torpağı qazdı.” və *The boy dug the hole* “Oğlan quyu (dəlik) qazdı.” cümlələri arasında fərq olduğunu qeyd edirdi. Birinci halda, tamamlıqla ifadə edilmiş obyekt hərəkətə məruz qalır, ikinci halda isə, obyekt hərəkətin nəticəsi hesab edilir. Beləliklə, faktitiv dillə obyektivləşən, hərəkətin nəticəsini bildirən semantik roldur [3, s. 39].

Obyektin fiziki vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb olan partisipiant (iştirakçı) instrument adlanır. Bu zaman hərəkətin və ya fiziki dəyişmənin bilərəkdən dəyişilməsi nəzərdə tutulur. Məsələn,

Alice opened the door with a key - “Alisa qapını açarla açdı.”

Bəzi hallarda obyekt özü mübtədə funksiyasında çıxış edə bilər, məsələn, *A stone broke the window* - “Daş pəncərəni sındırdı.”

Bəzi hallarda isə, agent və instrument (mübtədə və ya işi icra edən) cümlədə işlədilmir və patient (tamamlıq) mübtədə kimi çıxış edir, məsələn, *The window broke* - “Pəncərə sındı.” *The door opened* - “Qapı açıldı.”

Lokativ (latın dilində “*locus*” yer, yerli deməkdir) hərəkət iştirakçılarının yerini bildirir. İngilis dilində hərəkətin icra yerini bildirmək üçün müxtəlif vasitələr vardır: bu həm sözönlü ifadələrlə (*in, on, at, from, to, out of, through, under, over* və s.), həm də müxtəlif zərfliklərlə ifadə edilə bilər.

Bir feillə hərəkətin icra yerini bildirmək üçün müxtəlif sözönlülərin işlənməsi bir daha onu sübut edir ki, rol semantikasi müxtəlifdir. Digər tərəfdən, onların hamısının hərəkətin icra yerini bildirmələri birləşdirir.

Statik məkan oriyentasiyasına malik olan feillər (*to stand* “durmaq”, *to stay* “dayanmaq”, *to lie* “uzanmaq”, *to be* “olmaq” və s.) öz rol strukturlarında lokativə malikdirlər. məsələn, *to lie* “uzanmaq” feilinə baxaq. *He lay on the grass* - “O, otun üstündə uzandı.”

Lokativ cümlədə yer zərfliyi funksiyasında işlənir. Bəzən isə, lokativ cümlənin mübtədası olur, məsələn,

- 1) *It is snowy in Siberia.* - “Sibirdə qar yağır.”
- 2) *Siberia is snowy.* - “Sibir qarlıdır.” [4, s. 376].

Nümunədən də göründüyü kimi, birinci cümlədə lokativ yer zərfliyi, ikinci cümlədə isə, mübtədə funksiyasında işlənmişdir.

Dinamik məkan oriyentasiyasına malik olan feillər (*to go* “getmək”, *to move* “hərəkət etmək”, *to run* “qaçmaq”, *to creep* “sürünmək”, *to fall* “yıxılmaq”, *to roll* “yuvarlanmaq”) məkanın başlanğıc, tranzit və son nöqtəsini bildirə bilər.

Məsələn. *To reach, to arrive* “gəlib çatmaq” məkanın son nöqtəsini, *to leave, to depart* “tərk etmək, ayrılmaq” başlanğıc nöqtəsini bildirir. Bəzi feillərdə isə tranzit məkan ifadə edilir. məsələn,

- 1) *An apple fell from the tree to the ground.* “Alma ağacdən yerə düşdü.”
- 2) *An apple fell from the tree.* “Alma ağacdən düşdü.”
- 3) *An apple fell to the ground.* “Alma yerə düşdü.”
- 4) *An apple fell.* “Alma düşdü.” [5, s. 90].

Bu cümlələrin hər biri müxtəlif məlumatlar verir. Birinci cümlədə tranzit məkan (*from the tree to the ground*), ikinci cümlədə hərəkətin başlanğıc nöqtəsi (*from the tree*), üçüncü cümlədə hərəkətin son nöqtəsi (*to the ground*) sözönlü ismi birləşmə vasitəsilə ifadə edilmişdir.

Feilin rol strukturu, cümlənin semantik konfigurasiyası və cümlənin struktur sxemi arasındakı münasibət aşağıdakı şəkildə xarakterizə edilə bilər. Feilin rol quruluşu feilin semantikasi ilə təyin olunan tam rollar toplusudur. Feilin rollar quruluşu ilə hərəkətin mənası semantik konfigurasiya təşkil edir. Feilin bir rol strukturu ilə birdən çox semantik konfigurasiya əlaqələndirilə bilər. Beləliklə, birdən çox cümlə strukturu müəyyən semantik konfigurasiya ilə əlaqələndirilə bilər. Məsələn, *to cut* “kəsmək” feili ilə cümlənin semantik konfigurasiyası:

- a) *The glazier cuts glass with a diamond.* “Şüşəçi almazla şüşə kəsir.”
- b) *The glazier cuts glass.* “Şüşəçi şüşə kəsir.”

c) *A diamond cuts glass*. “Almaz şüşə kəsir.”

a) cümləsinin strukturu: agent→pasient→instrument

b) cümləsinin strukturu: agent→pasient

c) cümləsinin strukturu: instrument → pasient

Cümlənin xəbərini məlum növdən məchul növə çevirərkən altı müxtəlif cümlə modeli yaranacaqdır. Yuxarıda adları qeyd edilən rollardan başqa, eksperiensер (təcrübə edən – daxili hissiyatına təsir edilən partisipiant), stimul (təsir mənbəyi olan, vəziyyətin iştirakçısına təsir edən), resepiеnt (hər hansı fəaliyyət nəticəsində nəşə əldə edən partisipiant), elementativ (təbii fəlakət nəticəsində baş verən hərəkət) kimi rollar da müəyyənləşir.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, semantik sintaksisin ümumi təsnifatını təyin etmək hələ mümkün olmamışdır.

Feilin sözdüzəldici xüsusiyyətləri feilin semantikasına müxtəlif rolların daxil edilməsini şərtləndirir. Məsələn, *to gild* feilinin “qızıl qərq etmək” mənası vardır. Bununla belə, bu feil iki mənanı: “örtmək” və “qızıl” mənalərini özündə birləşdirir. Bu iki məna birləşərək *to coat with gold* “qızıl ilə örtmək” şəklində işlənir. *To ice, to powder, to silver* feilləri haqqında da eyni fikri söyləmək olar. Bu feillərin mürəkkəb semantik strukturu təkcə onların sözdüzəldici xüsusiyyətləri ilə əlaqədar deyildir. Bu eyni zamanda həmin feillərin cümlədə hansı rollarla reallaşması ilə bilavasitə əlaqədardır. *To coat* feili üç rol əhatə edən struktura malikdir.

Agent → pasient → material *They coated the spire with gold*. “Onlar binanın damını qızıl ilə örtüblər.”

Agent → pasient *They coated the spire*. “Onlar binanın damını örtüblər”.

Material → pasient *Gold coated the spire*. “Qızıl binanın damını örtübür”.

Sözün semantik strukturunun minimallaşdırılması dedikdə, cümlənin semantik rolunun sözün semantik quruluşunun komponenti səviyyəsinə keçməsi nəzərdə tutulur. Rolun təkrarlanması bir şərtlə mümkün olur ki, ismi birləşmə fərqli xüsusiyyətlərə malik obyektin xüsusiyyətləri haqqında informativ məlumatları özündə ehtiva etsin. Məsələn, *They glided the spire with the gold specially processed for this purpose*. “Onlar bu məqsədlə düzəlmiş şilləri qızıl ilə üzləyirdilər.”

Minimallaşdırma hadisəsi bütün dillərə xas olsa da, onun ifadə tərzı müxtəlifdir. Bir dildə asanlıqla minimallaşdırılan dil hadisəsi başqa bir dildə çətin minimallaşdırıla bilər.

Nəticə. Beləliklə, rol qrammatikası (hal qrammatikası) cümlənin semantikasının semantik valentliklər sistemi kimi əsas feilin mənalılarının işləndiyi rollarla əlaqələri vasitəsilə təsvir etmək metodudur. Ənənəvi sintaksisin obyektini söz birləşməsi-cümlə-söyləm, predmetini isə söz birləşmələri- cümlələr arasında olan qrammatik münasibətlər təşkil edirsə, semantik sintaksisin tədqiqat obyektı daha geniş olub, sözlərin cümlədə icra etdiyi sintaktik funksiyadan savayı, sözlər arasında olan semantik rollar, sözlərin ifadə etdikləri mənalıların effektivliyi, obraz-konseptlərin qiymətləndirilməsi, deyilən sözlərlərə münasibət kimi məsələləri əhatə edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, K. (2016), Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri, Bakı.
2. Veysəlli, F.Y. (2008), Struktur dilçiliyin əsasları, *Studia Philologica*, II, Morfemika. Sintaqmatika, Bakı: Mütərcim, 310 s.
3. Есперсен, О. (2011), Философия грамматики / О. Есперсен. – Москва: издательство иностранной литературы, 285 с.
4. Филлмор, Ч. (1981), Дело о падеже / Пер. с англ. // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая семантика. М.: Прогресс, Вып. 10, с. 369-495.
5. Фоменко, Ю.В., (2000), Одинцова, М.П. Дискуссия о семантическом синтаксисе, Вестник Омского университета, № 3, стр.86-92
6. Фурер, О.В. (2004), Семантические представления агентивных глаголов и их дериватов в категориях теории фреймов/Вестник Самара гос. Экон. Самара: №1, с. 348-352
7. Чейф, У.Л. (1975), Значение и структура языка. М.: Прогресс, 432 с.
8. Chomsky, N. (2000) *Minimalist inquiries*, Martin R. Step: *Essays on Minimalist Syntax in Honor of Howard Lasnik*, MIT Press, 89-155 pp.
9. Chomsky, N. (1993). A Minimalist program for linguistic theory: Hale K, Keyser S. I/ *The view from building: Essays in linguistics in Honor Sylvain Bromberger*, MIT Press, 1-52.
10. Collins, C. (2001). *Economy conditions in syntax. The Handbook of Contemporary Syntactic Theory*, Oxford University Press, 45061 pp.
11. Maughan W.S., 1985, Theatre, M.: Vyssaya Skola, 222 pp.

Açar sözlər: söyləm, agent, pasient, resepiеnt, obyekt

Ключевые слова: высказывание, агент, пациент, реципиент, объект

Key words: statement, agent, patient, recipient, object

Xülasə

Təqdim olunan məqalə semantik sintaksisin bəzi məsələlərinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Semantik sintaksis əlaqəli nitqin dil xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Semantik sintaksis əlavə semantik komponentlə işlənən törəmə sintaksisin inkişaf etmiş sahələrindən biri kimi, hal qrammatikası, interpretativ semantika, koqnitiv qrammatika, prototiplər semantikasından sonra semantik rolların təfsirində aralıq mövqə tutur. Bu məqalədə biz semantik sintaksis, onun tədqiqat obyektı, məqsədi və işlənmə halları kimi məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Некоторые вопросы семантического синтаксиса

Резюме

Данная статья посвящена изучению некоторых вопросов семантического синтаксиса. Семантический синтаксис занимается лингвистическими особенностями родственной речи. Семантический синтаксис, как одна из продвинутых областей порождающего синтаксиса, трактуемая с дополнительным семантическим компонентом, занимает промежуточное положение в интерпретации семантических ролей после падежной грамматики,

интерпретационной семантики, когнитивной грамматики, семантики прототипов. В данной статье мы постарались прояснить такие вопросы, как семантический синтаксис, объект его исследования, цель и случаи развития.

Some questions of semantic syntax

Summary

The presented article is devoted to the study of some issues of semantic syntax. Semantic syntax deals with linguistic features of coherent speech. Semantic syntax, as one of the advanced fields of generative syntax, which is treated with an additional semantic component, occupies an intermediate position in the interpretation of semantic roles after case grammar, interpretive semantics, cognitive grammar, semantics of prototypes. In this article, we have tried to clarify issues such as semantic syntax, its research object, purpose, and cases of development.

Rəyçi: f.f.d., dos. M.Qocayeva